

עֲלִית מֹשֶׁה

מ ב א

א. הספר ושמו.

בשנת 1861 פרסם Ceriani האיטלקי בחוברת הראשונה (צמ' 64-55) של קובצו Monumenta sacra et profana מתוך כ"י (פאלימפטיסט) רומי (מן המאה הששית לסה"נ) שבספריה האמברוסיאנית שבמילאנו ספר קטן (ח' דפים, ב' צמודות בכל צמוד, י"ב-י"ח אותיות בכל שורה, בלי חלוקת התיבות) הקטוע בסופו והכולל נבואת משה רבינו על מהלך ההיסטוריה הישראלית בדורות שיבואו אחריו למן זמנו של משה ועד זמנם של בני הורדוס. נבואה זו ניתנה בתוך מסגרת של הרצאה על התכונות של משה לפטירתו מן העולם ומינוי יהושע בן-נון במקומו על פי הגבורה.

ציטטה אחת שנמצאה אצל גילאסיוס קיסיניוס¹ שהוא מביא מתוך ספר קדום הנקרא בשם Ἀνάληψις Μωυσέως² היא ממש כלשון הכתוב בספר זה (א' י"ד) שפרסם Ceriani, ומכאן שיערו חכמים שספר זה הוא הוא. שהיו ראשונים קורין לו בשם Ἀνάληψις Μωυσέως³, וברומית Assumptio Mosis=עֲלִית מֹשֶׁה או: עֲלִית מֹשֶׁה (השוא מליב ב' א' וי"א).

שמו זה מוכיח על הספר שהיה עסוק בעיקרו בסיפור פטירתו של משה מן העולם הזה ועליתו אל העולם העליון. והואיל והספר שפרסם Ceriani נקטע בסופו באמצע הכתוב, קרובה לודאי ההשערה שהספר באותה אגדה של פטירתו דוקא נקטע. בכלל היתה האגדה הקדומה מטפלת בחבה יתרה בענין הסתלקותו של משה, אלא שהרבה מאותן היצירות האגדיות הלכו לאיבוד: כמו שנראה, למשל, מדבריו של אוריגינס² שהאגדה הנרמזת (באגרת יהודה שבאיבנגליון, פסוק ט') על הויכוח והריב שהיה למיכאל המלאך עם השטן על גוית משה ניטלה מתוך ספר קדום שהיה שמו Adscensio Mosis (=עֲלִית מֹשֶׁה).

וכך אף הספ- הזה, עֲלִית מֹשֶׁה, כמעט שהלך לאיבוד ולא נודע כלל בעולם, עד שנמצא הכ"י היחידי המשובש והמטושטש והקטוע בסוף מחציתו הראשונה, ולפיכך אין לנו הימנו אלא נבואתו של משה - שהיא נבואה מעין vaticinium ex eventu - על גורלם של ישראל בכל הדורות שעברו עד זמנו של הכותב, וודאי בהשפעת שירת האזינו ומה שנאמר בכלל בסוף ס' דברים נכתבה, ואילו החלק השני, שהיה כולל העיקר של דברי אגדה על פטירת משה, הוא לעת עתה בבחינת חבל על דאבדין ולא משתכחין.

ב. תכן הספר לפי הפרקים על סדר המשכבם.

א) בארץ עמון שבעבר הירדן המזרחי מגלה משה ליהושע בן-נון שקרבו ימיו להפטר מן העולם והוא מטיל על יהושע להיות מנהיגם של ישראל ומוסר בידו ספר

1) Gelazii Cyzieni Commentarius Actorum Concilii Nicaeni, lib. II, c. 18. ויהו לשונו (מביאו בלשונו היווני שירר Gesch III¹, 294): לכשהיה משה הנביא קרוב לעזוב את החיים, ככתוב בספר Ἀνάληψις Μωυσέως, קרא ליהושע בן נון ודבר אליו לאמר, ויכוני האלהים לפני בריאת העולם להיות פטור (ἐλευθέρωσθε με... μεσίτην) בריחו. -

2) De princip. III, 2, 1. -

נבואתו לעתיד לבוא שהוא מצוה עליו לשמרז במקום סתר שנבחר לכך מפי הגבורה:
 (ב) משה מתחיל חוזר באזני יהושע על תכנה של אותה נבואה בקיצור מה שעתיד להיות עם ישראל למן כניסתם לארץ כנען ועד שקיעתן של מלכויות ישראל ויהודה.
 (ג) ממזרח יבוא מלך (נבוכדראצר) שישרוף את העיר ואת המקדש ויגלה את התושבים לבבל. שם, בארץ גלותם, יזכרו נבואה שנתנבא משה על כל מה שאירע להם.
 (ד) צדיק גדול (דניאל) יעמוד בראשם של ישראל ובזכות תפלתו ירחמם ה' ויעיר מלך (כורש) שישלחם לארצם. אבל רק מקצתם משני השבטים יחזרו מן הגולה והנשארים בבבל יהיו מצטערים שאין בידם להביא קרבנות לאלהי אבותיהם.
 (ה) אחר כך (בזמן רדיפות היוונים) יקלקלו ותבוא עליהם פורענות בידי מלכים, והיהודים גופם יהיו מחולקים בדעתם על האמת, ועבדים בני עבדים, שאינם מורע כהנים, יחללו את המזבח ומוריהם ורבותיהם יהיו נושאים להם פנים והארץ תהיה מלאה עָנָל.

(ח) נקם וזעם שלא היו כמותם יבואו עליהם: מלך גדול (אנטיוכוס אפיפנס) יתעורר עליהם והוא יגזור על המילה ויתלה את הנימולים וימשוך ערלת הצעירים ויכריחם לישא בפרהסיא את הפסילים הטמאים ולחלל שם שמים.
 (ט) בזמן אותן הרדיפות יקום איש משבט לוי ושמו טכסו (נראה שהכוונה למתתיהו החשמונאי) ולו שבעה בנים והוא ידבר על לבם של אנשיו לצום ג' ימים ולהסתתר ביום ד' במערה שבשדה מחמת האויב האכזרי. כי טוב להם למות במערה מלעבור על מצוות אלהיהם.

(ו) אחר כך יהיו להם מלכים (מבני החשמונאים) שבשם כהני אל עליון יהיו גקראים ובקדש הקדשים יעשו רשע, ואחריהם יקום מלך רשע (הורדוס) שאינו ממשפחת כהנים, והוא ירצה את הגדולים שבאומה כראוי להם, ויקברם במקומות בלתי ידועים, וזקנים ונערים יהרוג בלי חמלה, ליד שנים יהיה שופט אותם, ממש כבשעבוד מצרים, ואחריו ישלטו בניו, שלא יאריכו ימים בשלטונם כאביהם. מלך אדיר (Quintilius Varus) יבוא לארץ ויכניעה ויוליך מן התושבים בשבי, וחלק של המקדש ישרוף באש, וכמה מישראל יתלה קרוב לבתיהם.

(ז) ואז יבוא קץ הזמנים: אנשים רשעים ישלטו, מהם אוכלי רכושם של עניים, והם טמאים במחשבותיהם ובמעשיהם וחושבים עצמם צדיקים, והם זוללים וסובאים ומוצאים חן בעיני עצמם בהתנהגותם.

(י) ואז תופיע מלכות שמים: הגוים יקבלו ענשם וישראל יהיו מצליחים. הדברים האלה והספר הזה נצטוה יהושע מפי משה על שמירתם.
 (יא) כששמע יהושע את הבשורה הרעה על פטירתו של משה התחיל מקונן ומביע חששו לחולשת כחו עד כדי להוציא אל הפועל את הענין הגדול שרבו מטיל עליו.
 (יב) משה מעודדו שיבטח בכחו ושלא יתיאש בענין עתידם של ישראל, שהרי עתידים הם רק להיות נענשים על עוונותיהם, אבל קיומם מובטח להם לעולם.

ג. אימתי נכתב הספר.

חוץ מן המקומות שהיו חשובים לקביעת זמנו של הספר ושניטשטשו בכ"י, נשארו עוד לפליטה שני מקומות שמתוכם אפשר לעמוד על הזמן שבו נכתב הספר. המקום האחד הוא בסוף פרק ו', שבו מדובר על הפולמוס של ווארוס, וזה היה ע"ד שנים קודם לחורבן. והמקום השני אף הוא באותו פרק. הכותב מדבר על הורדוס ועל זמן מלכותו.

שהיה ליד שנים, ותוך כדי דיבור הוא מוסיף שבניו של הורדוס ימשלו זמן קצר (brevia tempora) מאביהם. והואיל ושנים משלשת בניו של הורדוס שמלכו אחריו, אנטיפס ופיליפוס, משלו יותר מאביהם (אנטיפס משל מיג שנים ופיליפוס – לזו שנים). הרי הסברה גותנת שהסופר, בשעה שכתב את דבריו, לא ידע עדיין על מותו של פיליפוס. אם כן, הדברים נכתבו רק לאחר מפלתו של ארכילאוס בנו השלישי של הורדוס, שממשלתו ארכה כעשר שנים ואח"כ הגלהו אבגוסטוס קיסר לארץ גליה, ומפלתו זו של ארכילאוס סיד שנים קודם לחורבן היתה. הרי אומר, הספר נכתב בין מפלתו של ארכילאוס ובין מותו של פיליפוס שהיה בערך לזו שנים קודם לחורבן.

ד. מי היה המחבר ובאיזו לשון כתב וטיבו של התרגום הרומי.

על אישיותו של הסופר אין להוציא שום דבר מתוך הספר הקטוע הזה. אמת, בפרק ז' מתאר הוא את אנשי החברה השלטת, אבל הוא מרצה את דבריו כמי שאינו נוגע בדבר: מדבר הוא בקצף גדול על ראשי העם שמקולקלים וצבועים היו ומעמידים פנים כקדושים וטהורים. אבל מהיכן היה יודע ומכיר בטיבם ובמעשיהם ואם היה בא אתם במגע ומשא. – כל זה נעלם מעינינו. נראה שכן ארץ ישראל היה ובירושלים דוקא היה מושבו, והיה קרוב אל אותם הרשעים קרבת מקום.

ודאי כתב את ספרו עברית, – כך נראה מן הלשונות העבריים שבספר, כגון א' י"ח במקודה אשר יפקדם (in respectu quo respiciet). ב' ד' שבטי הקדש (tribus sanotitatis). ג' ג' ארץ מולדתו (terram patriae suae), ג' י"ב והעד העיד (testans .. invocabat testes). ה' ב' יחלקו על האמת (dividentur ad veritatem), ו' א' כהני... יקראו (in sacerdotibus). ו' ב' תמלאנה ידי (implebuntur manus) המלאך, וכדומה. מן המקור העברי נעשה בימים ראשונים תרגום יווני, ומתוך היווני נעשה התרגום הרומי (מסגנונו וכתבו נראה שאינו מאוחר למאה החמישית לסה"נ), כמו שנראה מכמה מלים יווניות שהשארין המחרגם הרומי כמות שהן ומסרן רק בדרך העתקה, כגון א' י"ז chedrio מן εδρόω, ג' ז' olibsis מן ολίβισ, ג' י"א heremus מן ἡρέμος. ח' ג' acrobistia מן ἀκροβυστία, ואף יש לשונות שנמסרו בצירוף מליהם על דרך יוונית, כגון ג' י"ג usque nos duoi captivos שהוא מתאים ללשון יווני αἰχμαλωτιστηναι ἕως τοῦ ἡμῶν. וכיוצא בכך. ואף לשונות משובשים יש בו, ברומי. שאפשר לתקנם רק בדרך תרגום חוזר ליוונית, כגון ב' ז' שנתחלף לו למתרגם הרומי ὄραον (=ברית) ב' ὄραον (=גבול). או ἐν ἀργύρῳ (=בכסף) ב' ἐν ἀργῶ (=בכסדה).

קצת ביבליוגרפיה:

- Ceriani, Monumenta sacra et profana, 1861 (I, 1, 55–64),
 Schmidt und Merx, Die Assumptio Mosis (Merx, Archiv f. wissenschaft. Erforschung d.
 A. T., 1869, 111–152),
 Charles, The Assumption of Moses, London 1897,
 " " " " " (Apocr. and Pseudep. II, 407–424),
 עלית משה מאת ד"ר א' ש' קאמיניצקי (השלה כרך ט"ו, 38–50).
 F. Rosenthal, Vier apokryphische Bücher, 1885 (13–38),
 Schürer, Gesch. d. jüd. Volkes III⁴ (294–305).

עלית משה

א ודברי משה אשר דבר בשנת מאה ועשרים לחייו: היא שנת
 ב אלפים וקמ"ש מאות לבריאת העולם: ולפי אנשי המזרח המזקן
 ד הוא [---] [---] [---] ליציאת קנען: כאשר יצא העם בקנען
 ה על-ידי משה עד-עמון בעבר הירדן: ואמרין הנבואה אשר היתה
 ו מאת משה בספר דברים: כאשר קרא אליו את-יהושע בזמן
 ז האיש הטוב לפניי: להיות אחריי משרת העם ומשכן העדות
 ח וכל-כלי הקדש אשר-לו: ולהביא את-העם אל-הארץ אשר נתנה
 ט לאבותיהם: למען תתן להם על-פי הברית והשבועה אשר דבר
 י במשכן למת [אותה] ביד יהושע וידבר אל-יהושע בדבר הנה:
 יא [חוק] ואמץ בכתף לעשות את כל-הדברים אשר ציו למען תהנה
 יב יא-ב תמים עם אלהים: פה אמר ארון העולם: אשר קרא את העולם
 יג למען עמו: ולא הואיל לנלות ממשבת-הבריאה הזאת מאז יסד
 העולם למען אשר ינקחו הגוים בדבר הנה ולתקפתם יוכיחו את-

א הפסוק הראשון. שהיה נכלל בכ"י בג' שורות. נטשטש. ואפשר להוסיפו רק
 מסברא: מן התכן שבהמשך נראה שהכותב נתכוון לשים בפיו של משה דברי נבואה
 על עתידם של ישראל. כעין תוספת לדבריו של משה שבס' דברים לא על מינויו של
 יהושע במקומו (השוה לקמן פסוק ה': [אחרי] הנבואה...). ולפיכך יש לשער שנוסחו של
 ב הפסוק הראשון היה תכנו כעין מה שניתן כאן. - שנת אלפים וקמ"ש מאות.
 חשבונות שונים יש לבריאת העולם. כגון לפי התורה עברו עד אותו פרק 2706 שנים.
 ג ולפי ס' היובלים (ג') - 2450. ולפי חזון עזרא (י' מ"ה-מ"ו) - 3000 שנה עד בנין בית
 ראשון (וצ"ע מליא ר' א', ויוספוס קדמ' ח' ג' א', ועוד). ולפי אנשי המזרח.
 ד לשון זה גופו מוכיח על הכתוב שהוא הערה שהוסיף אחד מאנשי המערב. על כל פנים
 יש כאן רמז לחאריך שאין בידנו לידע טיבו מחמת שהכתוב לקוי בכ"י. - ליציאת
 ה מצרים כוונתו. - בנסעו. ברומי: post profectionem quae fiebat (=אחרי המסע אשר
 היה). - [אחרי] הנבואה... כך נראה לפי ההמשך (ברומי יש כאן רק החיבה prophetiae
 ז [=בנבואה?]. ואין לה מובן). כוונתו לנבואה שנצטוו בה משה מפי הגבורה למנות את
 י יהושע להיות מנהיגן של ישראל במקומו (ע' דב' ליא). - להיות אחריי משרת
 יא העם. ברומי: ut sit successor plebi. - [חוק] ואמץ. ברומי יש רק: et promitte (=ואמר).
 יב וכבר עמד על כך רוזינתאל. שעיקרו היה: [חוק] ואמץ. והשוה לקמן י' ס"ו. -
 יג לענין בריאת העולם בשביל ישראל השוה חזון עזרא ר' ג"ה ונ"ט. ז' י"א ועוד. -
 מחשבת הבריאה הזאת. ברומי: eam inceptioem (אותה המחשבה המוקדמת). -

יד זאת בהתנבצתם זה עם-זה: ועל-כן חשב וימצא אותי אשר מראשית
 טו העולם נועדתי להיות עושה-ך-בר-בריתו: ועתה אנגלה-לך כי כלו
 טז ימי שני חצי והגני עובר לשכב עם-אבותי לעיני כל-העם: ואתה
 קח את-הכתב הזה כי אתה תרע לשמר את-הספרים אשר אני נותן
 יז לך: וערכת אותם ומשחתם בשמן ארזים ושמתם בקל-חרס במקום
 יח אשר עשה אלהים מראשית בריות העולם: למען יקרא שמו עד-
 יום התשובה בסקודה אשר יסקדם יי בקלות קץ הימים:
 ב [והיה כן] ובאו על-גדיף אל-הארץ אשר יעד ואשר דבר
 ג למת לאבותיהם: אשר בה תברכם ונתת לאיש איש ונקימות להם
 נחלתם [בה] וכוננת להם מלוכה ושמת נציבים במקומות באשר
 ג ירצה לאלהיהם במשפט ובצדקה: [וחיית] אחריו בואם אל-ארצם
 [חמש ועשרים שנה] ואחר-כן ימשלו בה נשיאים ומושלים שמונה
 עשרה שנה ותשע עשרה שנה יקרעו [מעליהם] עשרת השבטים:
 ד וירדו שני שבטים והעבירו את-משכן העדות ואלהי השמים וכל
 ה אז את-קבור משקנו ואש קדשו והתבוננו שני שבטי הקדש: ועשרת
 ו השבטים יקימו להם ממלכה במשפטיהם: והקריבו קרבנות עשרים

יד עושה-דבר-בריתו. ברומי: arbiter (וכן ג' י"ב). ואולי במקור השתמש בלשון
 שבדברים ה' ה' מעין: עומד בין בריתו וביניכם. בלשון המאוחרת מצינו התאר סרסור.
 שניתן למשה בתפקידו זה, כגון אחה היית סרסור ביני לבין בני (דב"ר ג' י"ג). -
 יז ומשחתם בשמן ארזים. נוהגים היו לעשות כך בספרים כדי לשמרם מן העש. השוה
 הורציוס (A. P. 332): carmina linenda. וצ"ע חנוך ב' י' ג' שהספרים שהביא אוריאל
 המלאך אל חנוך במרום היו נודפים מור. - ושמתם בכלי חרס. השוה ירמ' ל"ב
 יח י"ד. - במקום... למקום בית המקדש הוא מתכוון. - בפקודה. לטובה. -
 ב אשר בה תברכם. רמו למתן הברכה על הר גרזים (דב' כ"ה י"א-י"ב). יהושע
 ח' ל"ג). - נחלתם [בה]. ברומי: נחלתם בי (in me). ואין לו המשך. שהרי בכל
 ג הפרשה משה הוא המדבר. - [חמש ועשרים שנה]. כך יש לשער על פי הכתוב
 בספר הישר. - שמונה עשרה שנה. נראית הסכרא שבשם שנה הוא מתכוון כאן
 (וכן בפ"ז) לתקופת ממשלה של כל שופט ומלך שעמדו לישראל אחר מות יהושע
 (עתניאל, אהוד, ברק, שמגר, גדעון, אבימלך, תולע, יאיר, יפתח, אבצן, אלון, עבדון,
 שמשון, עלי, שמואל, שאול, דוד, שלמה) עד חלוקת הממלכה ע"י ירבעם בן נבט.
 ד שאליו כוונתו בלשון ותשע עשרה שנה. - וירדו. nam descendent. ולשון פרישה
 ו התבדלות הוא על דרך הכתוב (ירמ' ב' ל"א) רדנו לוא-נבוא עוד אליך. - והקריבו
 ו קרבנות. בכית המקדש שבירושלים. - עשרים שנה. עשרים דורות שמן רחבעם ועד
 צדקיהו (רחבעם, אביה, אסא, יהושפט, יהורם, אחזיה, עתליה, יואש, אמציה, עוזיה, יותם,
 ז אחז, חזקיה, מנשה, אמון, יאשיה, יהואחז, יהויקים, יהויכין, צדקיה). - ושבעה. שבעה

ז שָׁנָה: וְשָׁבְעָה וּבָצְרוּ אֶת־הַחֹמֹת מִסָּבִיב וְנִסְבוּ תַשְׁעָה וַקְּרָבוּ אֶל־
 בְּרִית הָאֱלֹהִים וְאֶרְבָּעָה וַחֲלָלוּ אֶת־הַבְּרִית אֲשֶׁר כָּרַת יי עִמָּהֶם:
 ח וַתָּחֹ אֶת־יְלָדֵיהֶם לֵאלֹהִים אֲחֵרִים וְהִעֲמִידוּ פְסִילִים בַּמִּשְׁכָּן וַעֲבָדוּם:
 ט וּבְבֵית יי יִרְשִׁיעוּ לַעֲשׂוֹת וַחֲקוּ צִלְמֵי כַל־בְּהֵמָה לְרֹב:
 ג בְּיָמִים הָהֵם יָבֵא עֲלֵיהֶם מִלֶּךְ מִמִּזְרַח וְכֹסוּ פָרְשָׁיו אֶת־אַרְצָם:
 ב וְשָׂרָף אֶת־אַרְצָךְ מוֹשְׁבֶךָם בָּאֵשׁ וְאֶת־מִקְדָּשׁ יי וְנָשָׂא אֶת כָּל־קְלֵי
 ג הַקֶּדֶשׁ: וְהִגִּילָה אֶת כָּל־הָעָם וְהוֹלִיכֶם אֶל־אַרְצָךְ מוֹלְדֹתְךָ וּשְׁנֵי שָׁבָטִים
 ד יוֹלִידֶיךָ אֹתוֹ: אֹז וַיִּקְרָאוּ שְׁנֵי הַשָּׁבָטִים אֶל־עֲשֵׂרֶת הַשָּׁבָטִים וְהִלְכוּ
 ה כְּלָבִיאוֹת בְּעַרְבוֹת הַחֹול רַעֲבִים גַּם־צִמְאִים: וַקְּרָאוּ בְּקוֹל צֹדִיק יי:
 ו וַקְּדוּשׁ כִּי גַם־אַתֶּם חֲטָאתֶם וּבְמֹכֶם גָּלִינוּ אֶתְכֶם גַּם־אֲנַחְנוּ וְגַם־
 ז טַפְּנוּ: וּבְכֹו עֲשֵׂרֶת הַשָּׁבָטִים בְּשִׁמְעָם דְּבָרֵי תוֹכְחוֹת הַשָּׁבָטִים
 ח הַשְּׁנִיִּם: וְאָמְרוּ מִה־עַשִׂינוּ לָכֶם אֲחִים הֲלֹא עַל־כָּל־בְּיֹת יִשְׂרָאֵל
 ט בָּאָה הַצָּרָה הַזֹּאת: וּבְכֹו כָל הַשָּׁבָטִים וַקְּרָאוּ אֶל־הַשָּׂמַיִם וְאָמְרוּ:
 י אֱלֹהֵי אֲבֹתֵיכֶם אֱלֹהֵי יִצְחָק וְאֱלֹהֵי יַעֲקֹב וְקִרְבָּנָא אֶת בְּרִיתְךָ אֲשֶׁר
 י כָּרַתָּ עִמָּהֶם וְאֶת־הַשְּׁבֹועָה אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתָּ לָהֶם בְּךָ כִּי־לֹא יִכְחַד
 יא שְׁבָט אֶל־שְׁבָט וְאִישׁ אֶל־רֵעֵהוּ: הֲלֹא זֶה הַדָּבָר אֲשֶׁר נָבֵא עָלֵינוּ
 מֵאִז מִשָּׁה [וְהָאִישׁ] אֲשֶׁר רַבּוֹת סָבַל בְּמִצְרַיִם וְעַל־יַם־סוּף וּבְמִדְבָּר
 יב אַרְבָּעִים שָׁנָה: וְהָעַד הַעִיר בָּנוּ אֶת־הַשָּׂמַיִם וְאֶת־הָאָרֶץ לְבִלְתִּי־עֲבֹר

מלכים מרחבעם ואילך (רחבעם, אביה, אסא, יהושפט, יהורם, אחזיה, עתליה). - ונס בו.
 כך נראה מן ההמשך, וברומי et oiroumibo (=נספתי), ונדחקו המפרשים לומר: אסובב
 ברחמי (על דרך דבי ליב כיא) להגן על תשעת המלכים. - ולא נראה, שהרי משה
 הוא המדבר כאן על מה שעתיד להיות, ואין הקביה מדבר (והשוה נחלתם [בה], בפ"ב). -
 תשעת המלכים הם: יואש, אמציה, עזיה, יוחם, אחז, חזקיה, מנשה, אמון, יאשיה. -
 וארבעה, ממלכי יהודה: יהואחז, יהויקים, יהויכין, צדקיה. - יחללו את הברית.
 ברומי finem (=גבול), וברור ש־κόρον (=ברית) בר־κόρον (=גבול) נתחלף לו. - וזבחן
 את־ילדיהם, ע' מליב ט"ז ג'. - והעמידו פסילים... השוה יחו' ח' ח' - ט"ז. -
 לפסוק ט' ע"ש ח' ט' - י'. -

ג מלך ממזרח, נבוכדנאצר מלך בבל (586-588). - את־ארץ מושבם.
 colonia[m] eorum (וכן ה' ו' ו' ט'), מכאן יש להסיק על זמנו של התרגום, שלא
 ג נקראה איי בשם colonia (=מושבה) של הרומיים עד ימי אדריינוס (ש' 135). - ושני
 שבטים, וזו ביאורית: היינו שני שבטים... - מכאן ראייה שהדברים נכתבו מעיקרם
 ד עברית. - וְהָלְכוּ. et ducent se. מסתבר שכוונתו: מהלכים יהיו ושוואגים כלביאה... -
 ח הכתוב עושה את בני יהודה ערבים לחטאותיהם של עשרת השבטים (על דרך ירמ' י"א
 יב י"ז בגלל רעת בית־ישראל). - את־מצוות ה', ברומי נתפרש בלשון mandata illius. -

יג את-מצות יי אשר נתן לנו בנדרו: אלה באונו אחר מותו בך בך וי
 וכתובתו אשר העיר בנו בים הים ואשר עוללו לנו עד-
 יד ללכת בשבי אל-ארץ מנחה: ועברו בשבועים ושבע שנים:
 ד אז יבא איש אשר הוא נבזה עליהם ופרש כסוי וקרע על-
 ב בך ויהתפלל בעדם לאמר: אדון-כל מלך יושב על-כסא-רם
 מושל עולם אשר רצית בעם-זה להיות לך לעם סגולה את הוואלת
 ג להקרא אליהם לפי הברית אשר קרת עם-אבותיהם: והנה הלכו
 שבי לארץ נקרה הם ונשיהם וטפם ומסביב שערי הגוים ואזה
 ד-ה כבודך הגדול: השקפה ורחם עליהם אדון השמים: וזכר אותם
 אליהם בגלל הברית אשר קרת עם-אבותיהם ונגלה רחמי גם-
 ו בים הים: ונתן בלב המלך לרחמם ושלחם אל-ארצם ואל
 ז גבולם: אז יעלו מקצת השבטים וקאו אל-מקומם הנוער ובצרו
 ח את-המקום וחדשהו: ושני השבטים יחזיקו באמונתם המקבלת את
 עצובים ומתאבלים יהיו כי לא יוכלו להקריב וקחים לאלהי
 ט אבותיהם: ועשרת השבטים יקרו וירבו בגוים וקצת שביתם:
 ה ובאשר יקרו ימי התוכחה וקאו השבועים בנד מלכים חכרי
 ב רשעים ונשפטו אותם: ונסיהם יחלקו על-האמת בך אשר
 ג נעשה: ירחקו מצדק ויקרבו אל-רשע וטמאו בתועבות את-בית
 ד מקדשם כי ינו אחר אליהם אחרים: ולא ילכו אחר אמת יי

י כשבעים ושבע שנים. נראה שכוונתו: שנים רבות (על דרך ברא' ד' כ"ד ולמך שבעים
 ושבעה). שאם לא כן הרי היה נוח לו להשתמש במנין שבעים סתם, שנקבע לגלות
 בבל בירמ' כ"ה י"א-י"ב וכ"ט י' וששימש ענין לדרש לבעל ס' דניאל (ט' כ"ד). -
 ד איש. דניאל (השוה דנ' ט' ד'-י"ט). - לסגנון הכתוב השוה עזרא ט' ה'. -
 ו-ה כתוב ו' מתכוון לכורש מלך פרס (השוה עזרא א' ודה"ב ל"ו כ"ב). - מקצת השבטים.
 ח חלק משני השבטים (42,360 נפש, ע' עזרא ב' ס"ד). - ושני השבטים. רובם של
 ט שני השבטים שיסארו בבבל ולא יעלו לא"י. - פסוק ט' קשה בצורתו: et X tribus
 in tempore tribuum crescent et devenient apud natos in tempore tribuum
 מתפרש אלא כשיבוש בקריאה עברית: בעת שבטים=בעת שביתם. -
 ה יש כאן רמז למלכי סוריה, שמתחלה היו על צדם של רשעי ישראל המתיוונים
 ואחר כך מאסו בהם (ע' ב' ד' ט"ז). - ונשפטו אותם. השוה הלשון ישע' ס"ז
 ב ט"ז, ירמ' ב' ל"ה ועוד. - וגם הם... מתוך ההמשך מפיג ואילך נראה שכוונתו
 י לרשעי ישראל שלא עמדו על טיבם של המאורעות ולא הבינו טעותם והוסיפו לילך
 בדרך רשעם. - עבדים בני עבדים. רמז ליאסון ומינלאוס הכהנים ההיליניסטיים
 (מינלאוס לא היה משבט לוי, אלא מבנימין, ע' מקיב ג' ד', ד' כ"ג, והשוה מקיב

כי את-המנובח יחללו במנחות אשר יקריבו לוי אנשים אשר לא
 ה כהנים הנה כי אם-עבדים בני עבדים: וחקמיהם רבותיהם בנמים
 ה הם יהיו נושאים שני חמודיהם ובמקח-שחד ושו משפט בקהתם-
 ו כפר: ועל-בן תמלא ארץ מושבם וגבול מגוריהם רשע ועגל כי
 עושי רשעה יהיו שופטים בתוכה לשפט [בדקת] כרצון איש ואיש:
 ו אז ועמדו להם מלכים מושלים וכבני אל עליון יקראו
 ב והרשיעו לעשות בקדש הקדשים: ואמריהם יהנה מלך עו-שנים
 אשר לא יהנה ממשפחת הכהנים אדם נושא ולא ידע בשת ושפט
 ג אותם כראוי להם: והשמיד את-ראשיהם בחרב ובמקומות נקחדים
 ד יקבר את-סגריהם לבל ידע איש אנה מקום סגריהם: והרג וקנים
 ה-ו ונקרים ולא יחמל: אז ימר להם בארצם מפקדו: ועשה בהם
 שפטים כאשר עשו בהם המצרים וענה אותם ארבע ושלשים
 ז-ח שנה: והוליד בנים אשר ימלכו אחריו עתים קצרות ממנו: ועלה
 ט [וכא אויב] בארצותיהם ומלך אדיר ממערב אשר יקבשם: והולכם
 בשבי וקצת היקלם ישרף באש [ו]מהם יתלה סביב למקום
 מושבם:

ו ז' י"ד) שקדמו לימי החשמנאים (ע' מקיב ד' י"ג וי"ט-כ', ה' ח'). - לשפט [בכסף].
 ברומי in campo (=בשדה). ולפי השערת Ch ev ἀργύρεω (=בכסף) ב-ἀργεῖω (=בשדה)
 נחחלף לו. -

ו כוונתו למלכים מבית החשמנאים. - והרשיעו לעשות. אין להכריע לאיזה
 ב מעשה הוא רומי. - מלך עז-סנים. הורדוס בן אנטיפטרוס שהיה מן הנכרים. -
 ג ושפט אותם. הורדוס השמיד כל צאצאי החשמנאים. - את-ראשיהם. כשנעשה
 ו מלך רצח הורדוס מיה איש מראשי הצדוקים (יוספוס קדמ' ט"ו א' ב', מלחמ' א' י"ח
 ד). - ארבע ושלשים שנה. שמלך הורדוס לכשהכריזוהו הרומיים למלך. אחר מותו של
 ז-ח אנטיוגנוס. - ימלכו. -do[mi]narent. כך מגיהים. - שני הכתובים ח'-ט' רומזים לפולמוס של
 Varus. נציב סוריה. שדכא התקוממות העם נגד בית הורדוס (בשנת ע"ד קודם החרבן).
 ובפקודתו של סבינוס, הממונה של קיסר רומי, שרפו הרומיים את שדרות העמדים
 שמתחת ליציע של היכל, שמשם היו היהודים יורים בהם (יוספוס קדמ' י"ז א' ב',
 מלחמ' ב' ג' א'-ג'). - בארצותיהם. בניו של הורדוס שמלכו אחריו הם: ארכילאוס-
 מושל יהודה ושמרון ואדום, הורדוס אנטיפס - מושל הגליל ועבר הירדן, פיליפוס-מושל
 הבשן וטרכון והחורן. משלשת בניו האריך הורדוס במלכותו רק מארכילאוס. שירד
 משלטונו ס"ד שנים קודם לחורבן, כלו עשר שנים אחר מותו של הורדוס. והורדוס
 גופו מלך קצת יותר מליד שנים. ואילו אנטיפס משל מ"ג שנים ופיליפוס - ל"ז שנים.
 מכאן יש לשער שהכותב ראה רק מפלתו של ארכילאוס. ולפיכך יש לקבוע הזמן של
 כתיבת הספר כארבעים שנה קודם לחורבן. -

ז אחר הדברים האלה תקלינה העתים [ועמד] שתאם מהדך
 ג-ג [השנים] שעות ארבע תבאנה: ואלצו [ה-ל-ל-ל-]: ומשלו
 ד מהם אנשים משחתים ורעים האומרים כי צדיקים הם: והם
 יעירו חמת-רוחם כי אנשי מרמה יהיו הפוזים בעיניהם אנשי קוב
 ה בקל-מעשיהם אוהבי משתה וזוללים סובאים כל-היום: [---
 ו ---]: אוקלי יגיע [העניים] ואומרים כי בצדקה יעשו-זאת:
 ז מסיגי גבול מחרת-רדיב אנשי קוב המסתתרים לכל יגורום:
 ח רשעים מלאי עון ועול מצאת שמש ועד-בואה האומרים נעשה
 ט משתה ותענוגים אכול ושתה והיינו כשדים: וידיהם ומחשבותיהם
 י סמאה תפעלנה ופיהם עתק ידבר: ואמרו אל-תגע-בי פן תטמאני
 במקום [אשר אני עומד עליו]:

ח וקאו עליהם נקם וזעם אשר לא היו להם למן העולם ועד-
 היום שהוא כי יעיר עליהם מלך הארץ ומושל בפיר-בם אשר
 ב הממוקים [במזנות] מילה על-עץ יתלה: ואת-הממרים יענה ושלחם
 ג אסורים אל-משמר: ונשיהם לאילי הגוים תנתנה ובניהם הצעירים
 ד בידי רופאים ינתחו למשך להם ערלה: ואחרים בהם יענו בענוים
 קאש ובחרב ואת-איליהם הטמאים יהיו אנוסים לשאת בגלוי
 ה קממוקים בהם: ובגד מעניהם יהיו גאנסים גם-כן לבא אל-מקום
 סתרים ובדרבנות יהיו גאנסים לחלל את-השם בקרפות ואחר-כן
 גם-את-החקים אשר להם על-מנבחיו:

ז בפרק ז' מתואר הזמן שבו נכתב הספר. חוץ ממקומות בודדים נתקלקלו בכ"י
 אף שני פסוקים שלימים (ב' וה') ללא שום תיקון, ודוקא מתוך שני פסוקים אלו אפשר
 היה לעמוד בדיוק על הזמן שבו נכתב הספר. -

אחר הדברים האלה. אחר המאורעות שהיו בארץ ישראל בפולמוס של
 ווארוס. - [ועמד] פתאם מהלך [השנים]. כך מגיהים: [m]omento [fini]etur cursus
 [annorum]. - שעות ארבע. תקופות ארבע. ואין להכריע לאיזו תקופות כוונתו. ואולי
 תוספת היא לרמוז על מאורעות מאוחרים לפולמוס של ווארוס. -

ח נראית דעתו של Ch שהפרשיות ח'-ט' נכנסו כאן שלא במקומן ועיקרן כסדר
 של המאורעות אחר פרשה ה', שהרי שתי פרשיות אלו עסוקות ברדיפות אנטיוכוס
 ב אפיפנס שהיו בימי החשמונאים. - הממרים. במקור necantes (לשון הריגה). ומגיהים:
 ה Ch. negantes. מגיה: celantes (=המסתירים). - ובדרבנות. - stimulis. - לחלל את-
 השם. שם שמים (השוע ויק' כ"ד י"א). ברומי כתוב verbum. והוא ככינוי הארמי
 מימרא. הרגיל בתרגום אונקלוס. - גם-את-החקים אשר להם על-מנבחיו.
 כוונתו: אותו רשע יכריחם לחלל דיני קרבנות הנוגעים למנבח ה', והוא רמו להקרב

ט ביום ההוא יהיה איש משקמו לוי וישמו טקסו וְלוֹ שְׂבָעָה
 ב קנים ודָּבָר אֲלֵיהֶם וְהִתְחַנְּנוּ לָהֶם: ראו קני הנה סקודה שנינה באה
 על־הקם אֲבָרְיָהּ היא סמאָה ובוּנְדָה ללא חמלה ועולה היא על־
 ג הראשונה: ומי המשפחה ומה־הארץ ומי הקם החפאים לוי ואשר
 הרבו לעשות תועבות (מי מאלה) סבלו רעות רבות קרעות הקאות
 ד עלינו: ועתה קני שמעולי הלא תראו וידעתם כי גם־אבותינו גם־
 ה אבות אבותם מעולם לא נסו אֶת־הַאֱלֹהִים לעבר מאבותינו: ודעו
 ז כי באלה לחנו וכן נעשה: נצומה שלשת ימים וביום הרביעי נבא
 אֶל־הַמִּשְׁכָּה אֲשֶׁר בַּשָּׂדֶה כי טוב מותנו מעברנו מצות אלהי האלהים
 אֱלֹהֵי אֲבוֹתֵינוּ: ואם־קזאת נעשה וּמָתָנוּ דָּמָנוּ וְקָם לִפְנֵי יי:
 י ואן תופיע מלכותו על־כל־בריותו ואן יהיה הקוץ לשטן ונס
 ב עמו ונון: אן תמלאנה ידי המלאך אשר העמד בראש ומהרה יקם
 ג נקמתם מאויביהם: כי אלהי השמים יקום מכסא מלכותו ויצא
 ד ממעון קדשו באף ובזעם בגלל קניו: ורעדה הארץ עד־קצותיה
 ה תחיל וההרים הגבוהים ישפלו והגבעות תמוטינה תפלקנה: השמש
 לא יתאור וקרני הירח לחשך תהפכנה ונשברו ונהסבו לדם
 ו קלן וחוג הכוכבים יפרע: ונס עד־תהום וסוג עד־נבכי מים נהרות
 ז (נחֲרָבוּ) וְחָרְדוּ [כֹּל־הַבְּרִיּוֹת]: כי יקום עליון אל עולם לבדו ולעיניו־

חזיר על המזבח בימי אנטיוכוס, ככתוב במקיא א' מ"ז. ומיוחדת ההגהה (של קמיניצקי):
 et leges quod afferent supra altarium suem (= וחקים [חקק] שיעלו על המזבח חזיר).
 במקום הכתוב et leges quod haberent supra altarium suum.

ט ביום ההוא, כהגהת שמידט־מירכס: illo die erit (במקום הכתוב illo dicente
 שאין לו המשך לשלפניו). — טכסו. Taxo. כמה השערות, בדרך גימטריות וכדומה, נאמרו
 בפתרונו של שם זה, וכלן נדחות שאין דבר מהן מתקבל על הדעת. על כל פנים, ברור
 שכוונתו בשם זה אל מתתיהו החשמונאי, אצ"פ שניתנו לו כאן (ודאי בטעות סופר)
 שבעה בנים במקום החמשה. —

י עשרת הפסוקים הראשונים שבפרשה י' הם בחרוזים, ונראה שעשר חרוזות בנות
 שלש שורות הן, ויש כאן ג' חלקים: א) א'—ב', ב) ג'—ו', ג) ז'—י'. —
 מלכותו, מלכות שמים תופיע ומלכותו של השטן תיעלם. — לשטן. Zabulus
 (= Diabolus). — המלאך, שר של ישראל (ע' דני' י"א ב'). — והגבעות תמוטינה
 תפלנה, במקור et conouitientur et convalles cadent (וימוטו והבקעות תשקענה), וכבר
 הגיה Ch על פי ישע' מ' ד' וחנוך א' א' ו': et colles conouitientur et cadent. ואף
 המשקל מחייב הגהה זו. — יש מנסחים (על סמך יואל ב' י', ג' ט"ו, קהל' י"ב ב'):
 וקרני השמש תשברנה והפכו לחשך והירח לא יתן אורו וכלו לדם יהסך. — ואין הכרח. —

- ח כל יבא להנקם בגוים וכל־שסיליהם יאבד: והיית מִאֲשֶׁר יִשְׂרָאֵל
ט ועלית על־צוּאר הַנָּשָׁר ועל־בְּנֵי וְשִׁלְמוֹ וְיָמֵי אֲבֹלָה: וירוממה
י אֱלֹהִים וְהִקְרִיבָה לְשָׁמַי כּוֹכָבִים אֶל־מְקוֹם מִשְׁבְּנֵם: וְהִשְׁקַטְתָּ מִמְרוֹם
וְרֵאִית אוֹיְבֶיךָ בְּעֶסֶר וְהִפְרַתָּם וְשִׁמַּחְתָּ וְהוֹדִיתָ וְהִאֲמַנְתָּ בְּבוֹרְתֶךָ:
יא וְאַתָּה יְהוֹשִׁעַ בְּדַגְנוֹן שָׁמַר אֶת־הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה וְאֶת־הַסֵּסֶר הַזֶּה:
יב כִּי מִיּוֹם] מִתֵּי וְהֶאֱסָפִי וְעַד־בּוֹאוֹ וְתִהְיֶינָה עֵתִים מֵאֲתָנִים וּמִמְשִׁיִּים:
יג יד וְזֹאת תִּהְיֶה מְרוּצַת הָעֵתִים אֲשֶׁר תִּבְאֶנָּה עַד־תָּמֹן: וְאֲנִי אֶלֶךְ וְשִׁכַבְתִּי
טו עַם־אֲבוֹתַי: לָכֵן נִסְוֶה וְהוֹשִׁעַ [בְּדַגְנוֹן] כִּי כָּה בָּחַר אֱלֹהִים
לְבַא אֲחֵרֵי בְּבָרִית הַזֹּאת:
יא [וְיֵהִי] כְּשִׁמְעַ עַל־דְּבָרֵי מֹשֶׁה הַבְּתוּבִים בָּכָה
בְּסִסְרוֹ כִּכְל אֲשֶׁר הִגִּיד מֵרֹאשׁ וַיִּקְרַע אֶת־בְּגָדָיו וַיַּפֵּל לְרַגְלֵי
ג-ד [מִשָּׁה]: וַיִּנְחַמְהוּ מֹשֶׁה וַיִּבְרַךְ עִמּוֹ: וַיַּעַן יְהוֹשִׁעַ וַיֹּאמֶר לוֹ: מַה־
תִּנְחַמְנִי אֲדוֹנֵי מֹשֶׁה וְאֵיךְ אֶנְחַם עַל־הַדְּבָר אֲשֶׁר דִּבַּרְתָּ בְּקוֹל מִר
אֲשֶׁר יָצָא מִפִּיךָ וְהוּא מְלֹא דְמַעוֹת וְאַנְחוֹת כִּי תִלֵּךְ מֵאֵת הָעָם
ה-ו הַזֶּה: וְאִי־יָדָה מְקוֹם אֲשֶׁר יֵאֱסָפֶה: וּמַה־תִּהְיֶה מִצַּבְתָּ קְבוּרַתְךָ:
ז וּמִי יַעֲזוּ לְהַעֲבִיר אֶת־גּוֹיְתֶךָ מִזֶּה [בְּאֲחֵד] הָאָדָם מִמְקוֹם לְמְקוֹם:
ח כִּי קִלְ־הַמַּתִּים בְּעַרְבָם בֵּן קְבוּרָתָם עַל־אֲדָמוֹת וְאַתָּה קְבוּרַתְךָ
מִמְזַרְח שְׁמֵשׁ עַד־מְבוֹאוֹ וּמִנְּגַב וְעַד־קִצְיָה אָסוֹן כְּלִדְרָסְבִי מִכָּל הַם
ט-י קְבֻרָךְ: אֲדוֹנֵי אַתָּה הוֹלֵךְ וּמִי יִכְלַל אֶת־הָעָם הַזֶּה: וּמִי־הוּא
יא אֲשֶׁר יִרְחַם עֲלֵיהֶם וּמִי יִהְיֶה לָהֶם מְנַהֵל בְּדֶרֶךְ: אוֹ מִי יִתְפַּלֵּל
בְּעַדָם וְלֹא יִחְדַּל אַף־יּוֹם אֶחָד לִמְעַן אָבִיָּאם אֶל־אַרְצָה הָאֲמוֹרִי:
יב וְאֵיךְ אוֹכֵל [לְשֹׂאֲת] אֶת־הָעָם הַזֶּה בְּאָב אֶת־בְּנֵי יַחֲדוֹ אוֹ בְּאִשָּׁה
אֶת־בְּתוּלָה הַיְעוּדָה לְבַעַל אֲשֶׁר תִּירָאֵנוּ בְּשִׁמְרָה בְּשִׁרְיָה
יג מִשְׁמֵשׁ וְרַגְלֵיךָ מִנְּחַף כִּי תִרְוַע עַל־הָאַרְצָה: וְאֵיךְ אֶסֶן לָהֶם לְרִצּוֹנָם
יד מֵאֲכֹל וּמִשְׁקָה בְּאֹת נַפְשָׁם: וְ[מִמְסָרָם] שֵׁשׁ מֵאוֹת אֶלְפָּה וְכָבֵה רַבּוֹ
טו בַּתְּסֻלוֹתֶיךָ אֲדוֹנֵי מֹשֶׁה: וּמַה חֲקָמָה אוֹ בִינָה לִי לְשַׁפֵּט אוֹ לְהַשִּׁיב
טז דְּבַר בְּבִית [וְיָ:] וְנִסְ־מִלְכֵי הָאֲמוֹרִי בְּשִׁמְעָם [וּבּוֹאוֹ] לְהִלָּחֵם בְּנוֹ
בְּאֲמָרָם אֵין בָּהֶם עוֹד וְרַע קָדַשׁ רוּחַ בְּרוּחַ יְיָ רַב וְלֹא־יִחְסַקְר
אֲדוֹן־הַדְּבָר נֶאֱמַן כִּכְל נְבִיא הָאֱלֹהִים בְּרַחְמֵי מִכָּל הַמּוֹרָה הַקְּלִיל
יז בְּעוֹלָם אֵינְנוּ עוֹד בְּתוֹכָם וְאָמְרוּ נַעֲלָה עֲלֵיהֶם: וְאִם־יִחְסָאוּ עוֹד

לאדוניהם אין מליץ להם אשר ישא בעדם תפלה לני באשר הנה
 עושה משה המלאך הגדול אשר בקל-שעה יומם ולילה הנה
 פורע על-ברקיו ארצה מתסלל ומצפה אל-מושל כל-הארץ ברמנים
 יח ובצדקה בהזכירו ברית אבות ובהסיקו רצון מני בשבועה: ואמרו
 יט איננו בתוכם לבו ונשמדם מעל-פני האדמה: ומה-יהנה לעם
 הנה אדוני משה:

יב ואמרי כלות יהושע את-דבריו ויפל שנית לרגלי משה:
 ב-ג ומשה אמו בידו וישמידהו על-בשא לקניו ויען ויאמר לו: יהושע
 ד אל-תקל בעיניך כי אם-בטח ותקשיבה לדברי: את-כל-הגוים
 אשר ברמני מבל קרא אלהים ואותנו מראשית בריאת מבל ועד-
 אחרית העולם ואין דבר נעזב מלקניו עד-הדבר הקטן והפל ידע
 ה מראש וינאף קלם: וגם-כל-אשר יהנה ברמני מבל צפה מראש
 ו הנה קא ניום עברה: ונקימני להתסלל עליהם ועל-חטאייהם
 ז ואתחנן בעדם: ולא ביקלתי או ברחי כי אם-ברמני ובארץ רוחו
 ח קאו נאלה לי: והנני אמר לה יהושע כי לא בצדקת העם הנה
 ט משמיד את-הגוים: כל-דקיעי השמים ומוסדי הארץ בידי אלהים
 י נעשו ויבחנו ובצל מינו הם: ועל-כן העושים והמבצעים מצות
 יא האלהים הם ויגדלו וראו חיים טובים: והחוטאים והבוזים את-
 המצות יתקרו הטוב אשר הגד מראש וקנו בידי הגוים בשקטים
 יב-יג גדולים: אך להשמדם קלה ולעונכם לא יוכל: כי יצא האלהים
 אשר צפה הפל לעולמים ובריתו נאמנת ושבועתו אשר נשבע
 לאבותיהם לא תוסר] - - - - - [

יב ב הוה סמרי במדבר קימ: מיד העמידו [משה ליהושע] מן הארץ והושיבו אצלו על הסמל. -